

Закцентуємо ще й такий програмовий методологічний аспект, як дослідження учнями не лише інструментів насильства, якого в ХХ ст. зазнавали українці, а й масового опору йому, як-от: пасивні і активні форми опору населення УСРР сталінській радянській політиці.

Пропонуємо тлумачення програмового поняття «червоний імперіалізм». Слово імперіалізм походить від латинського *imperare* – правити. Червоний імперіалізм – сукупність тоталітарної ідеології, державної політики і практик радянської влади/СРСР/РФ. Невід’ємним складником «червоного імперіалізму» є розширення територій, зазвичай шляхом прямого захоплення земель або за рахунок отримання політичного і економічного контролю над ними. Імперіалізм як державна політика завжди передбачає використання сили: прямої військової або в якийсь іншій формі. Ідеологічним забезпеченням зазначеної політики є імперська проросійська пропаганда, як інструмент підбурювання та приховування геноциду, інших злочинів.

Після Жовтневого перевороту більшовики спромоглись зберегти імперію. Хоча її форма була дещо іншою, завдання щодо завоювання земель залишалися традиційними. Тому у чинній програмі чітко наголошено, що територія УНР у той час була окупована та анексована. Радянська влада не була добровільним вибором українців. Включення України в СРСР відбувалося майже за тими ж сценаріями, за якими Путін нині намагається анексувати наші території. У складі радянського союзу Україна була залежною територією.

До практик «червоного імперіалізму» в Україні відносимо зокрема такі: захоплення та приєднання територій України; примусові: радянізація, русифікація, атеїзація, депортації; Голодомор, геноциди; військові, економічні, політичні, екологічні та інші злочини; жорстке, зокрема й військове, придушення будь-яких спроб народів чинити опір (у різні роки: в Україні, Польщі, Угорщині, Чехословаччині).

Освітні виклики, що виникли у зв’язку з повномасштабною збройною агресією РФ проти України, вчительство й учнівство долають разом. Якісні зміни в програмах з історії України, всесвітньої історії дають змогу правильно оцінити імперську політику сучасної російської імперії.

5.3. РОЛЬ ФОТОГРАФІЇ ЯК ДЖЕРЕЛА ІНФОМАЦІЇ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Мороз Петро Володимирович
кандидат педагогічних наук

Мороз Ірина Володимирівна

У навчанні учнів історії та громадянської освіти використовують різноманітні типи джерел, серед яких особливе значення мають візуальні джерела, зокрема фотографії. Утім, як показує практика, просто уведення в освітній процес чи вміщення в підручник фотографій не гарантує їх продуктивного використання – часто фотографію недооцінюють і розглядають як ілюстративне доповнення до навчального тексту чи писемного джерела.

Звернемо увагу на кілька причин важливості використання фотографій на уроках історії та громадянської освіти.

Візуалізація історичних подій. Один із найвідоміших американських фотографів ХІХ століття Метью Бреді зазначав «Фотоапарат – це око історії». Фотографії дають змогу учням візуально перенестися в минуле та допомагають їм уявити соціокультурне середовище епохи, яку вивчають, що робить уроки історії більш конкретними та зрозумілими.

Розвиток медіаграмотності та критичного мислення. Робота з фотографіями розвиває в учнів спостережливість, аналітичні навички, вміння розуміти контекст зображеного, виявляти деталі, інтерпретувати та презентувати інформацію. Важливо навчати учнів відповідальному (етичному) використанню та поширенню фотографій, дотримання академічної доброчесності, поваги до авторських прав та прав осіб, зображених на фото.

Емоційний вимір історичних та сучасних подій. Фотографії передають атмосферу минулого, фіксують найяскравіші моменти сучасності, відображаючи різні події й життєві обставини: моменти радості чи трагедії, перемоги або страждання. Це емоційно забарвлює історичний та громадянськo-назвачий навчальний матеріал.

Відображення різноманіття в минулому і тепер. Фотографії часто відтворюють культурні особливості різних спільнот в минулому і нині, що дає учням змогу бачити й усвідомити різноманіття культур, традицій, звичаїв, способів життя людей різних епох та регіонів.

Засіб розвитку пізнавального інтересу учнів. Фотографії візуально привабливі та цікаві для учнів, тому їх використання розвиває пізнавальний інтерес, стійкість уваги, образне мислення учнів, які є представниками нинішнього цифрового покоління.

Отже, фотографії – це цінні та цілком самодостатні історичні джерела, які потребують такої ж джерелознавчої критики та відповідного методичного інструментарію, як і писемні чи речові джерела.

Дослідницьку роботу з фотографіями рекомендуємо здійснювати у два етапи: 1) розгляд та опис, 2) інтерпретація (аналіз, синтез і оцінка) зображеного.

Розгляд та опис фотодокумента передбачає відповіді учнів на запитання закритого типу: Хто і що зображено? Скільки осіб, якого віку, статі, соціальної приналежності? Які предмети і речі видно? Яке тло (природа, інтер'єр, забудова)? Чи є зафіксовані написи (вивіски, афіші, газети, реклами).

Первинну інтерпретацію учні можуть здійснювати на рівні з'ясування відповідей на запитання на кшталт: Наскільки типовою чи винятковою є зображена на фото ситуація? Коли вона відбувалася (рік, пора року, період)? Чи є ця світлина постановочною / документальною? Про що свідчать написи (за наявності)? Історична інтерпретація зображеного на фото має містити висновки учнів про соціальний статус зображених осіб, належність їх до вікових і фахових груп, їхнє матеріальне становище, моральний стан і настрої.

Детальний аналіз фотографій на уроках історії потребує застосування учнями алгоритму їх дослідження. З ним можна ознайомитися на сайті інтернет-підтримки підручника «Досліджуємо історію і суспільство» для 5 класу (автори: П. Мороз, І. Мороз, С. Моцак).

Проаналізуємо можливості фотографій як історичного джерела на прикладі вище вказаного підручника.

Найповніше дослідницький підхід до вивчення історичних джерел учні реалізують у ході практичних занять та виконання дослідницьких завдань, які передбачають активну пізнавальну діяльність учнів протягом частини уроку / всього заняття. Такі заняття / завдання є як одним зі способів вивчення нового матеріалу на основі опрацювання різноманітних джерел інформації, так і важливим засобом формування дослідницької компетентності учнів. Наведемо кілька прикладів практичних занять та дослідницьких завдань.

1. Робота з груповими портретами (родини, трудових і творчих колективів тощо): дає змогу учням типізувати характерні ознаки різних спільнот, визначити їх етнічні, демографічні, професійні, територіальні особливості; розширити знання про різні спільноти, їх роль у суспільстві, способи взаємодії представників цих спільнот; сприяє розвитку спостережливості, комунікативних навичок, критичного та творчого мислення учнів. До прикладу, в підручнику в параграфі «Людина і суспільство» вміщено таке дослідницьке завдання:

Алгоритм дослідження фотоджерел <https://bit.ly/3BJe4pS>

Працюємо разом! Перегляньте світлини. Які спільноти на них зображені? Визначте, що об'єднує людей у ці спільноти? Яку роль відіграють ці спільноти в суспільстві? Як люди взаємодіють у спільноті? Придумайте власну назву до кожної з фотографій.

2. Аналіз різних аспектів людського буття, зображених на фотографіях. Слід звертати увагу учнів на те, що фотографія фіксує у формі зображення різноманітні аспекти людського буття: конкретні історичні події, повсякденність, побут, звичаї, моду, особливості сільської та міської забудови, громадський та особистий транспорт, виробничі процеси, види дозвілля, природні та техногенні катастрофи та їх наслідки, міжнародні події та збройні конфлікти, культурне та політичне життя певного історичного періоду. Вона немовби зупиняє час, фіксуючи статично історичну реальність. Тож фотографії – це хроніки суспільного та буденного життя як конкретної людини чи спільнот, так і людства в цілому.

До прикладу, у підручнику вміщено практичну роботу «Інформація про минуле з візуальних джерел»:

ПРАКТИЧНА РОБОТА «ІНФОРМАЦІЯ ПРО МИНУЛЕ З ФОТОДЖЕРЕЛ»

Об'єднайтеся у групи і спільно проведіть дослідження фотографій із певної тематики (кожну може досліджувати кілька груп) відповідно до алгоритму їх аналізу. Виконайте додаткові завдання для кожної групи.

Результати вашого дослідження представте однокласникам/однокласницям.

Група 1. «Українське село кінця XIX – початку XX століття». Як на фотографіях відображено життя тогочасного українського села? Опишіть одяг, заняття селян зображених на фото.

Група 2. «Київ кінця XIX – початку XX століття». Як на фотографіях відображено тогочасний Київ? Опишіть одяг городян. Якими були будинки та транспорт у місті?

Група 3. «Чорнобильська катастрофа: як це було». Як на фотографіях відображено перебіг ліквідації аварії на Чорнобильській атомній станції? Яку інформацію можна отримати з фотографій про масштаби аварії та роботу її ліквідаторів?

Група 4. «Револуція Гідності у фотографіях». Як на фотографіях відображено перебіг Револуції Гідності? Яку інформацію можна отримати про масштаби протестів проти політики тогочасного керівництва країни?

3. Робота з фотографіями як джерелом у вивченні та дослідженні історії рідного краю, його пам'ятних місць, пам'ятників. Тут особливу увагу варто приділити дослідженню учнями родинних фотоальбомів, адже знати історію та традиції свого роду, населеного пункту та краю важливо для кожної людини.

До прикладу, у підручнику вміщено мініпроект «Історія родини у фотографіях», завдання якого – зобразити історію своєї родини у вигляді «фотолітопису». Учні з допомогою дорослих представників родини мають розмістити фотографії у хронологічній послідовності за рубриками: «Сімейні свята і торжества»; «Дозвілля та відпочинок»; «Традиції, що передаються з покоління в покоління»; «Спога-

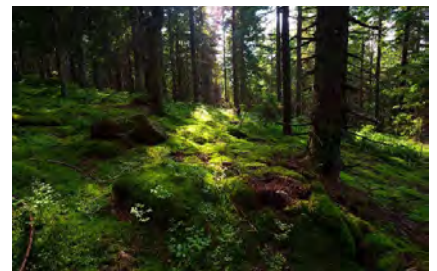
ди» (можливі й інші рубрики на вибір учнів). Під час виконання мініпроєкту учні мають тримати в центрі уваги такі запитання: Яким було середовище, що оточувало людей у різні часи? Якими були побут, будинки, транспортні засоби, школи, садочки тощо? Як проводили діти та дорослі дозвілля? Яким був одяг? тощо.

4. Використання фотографій сприяє інтеграції історії з іншими науками (географія, природознавство, географія, археологія, соціологія, етнологія, мистецтво та ін.). Наприклад, фотографії можуть відображати географічні та природні особливості місцевості, де відбувалася історична подія. Або при вивченні матеріальної культури та артефактів давніх цивілізацій помічними будуть світлина археологічних розкопок та знайдених артефактів.

Особливий інтерес в учнів викликає дослідження фотографій, що відображають повсякденність, побут, звичаї, моду, розваги. Робота учнів із зображеними аспектами людського буття сприяє глибшому розумінню соціокультурного контексту конкретного історичного періоду.

5. Фотографії як основа для інтегрованих завдань щодо дослідження впливу природних умов на заняття та види господарської діяльності населення та розвиток економіки. Наведемо приклад інтегрованого завдання:

Працюємо разом! Перегляньте ілюстрації параграфа та, використовуючи свої попередні знання з природознавства, висловіть припущення, як природні умови можуть вплинути на життя та заняття людей?

1. Український степ з родючими ґрунтами

3. Карпати. Полонинська ватра

5. Вилов риби в Норвегії

2. Оленярство в тундрі.

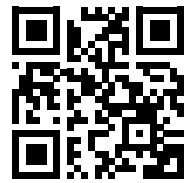
4. Одеський морський порт

6. Карпатський ліс

6. Фотодокументи у вивченні учнями збройних конфліктів / воєн. Тут фотографії є неоціненним засобом збереження історичної пам'яті, адже вони відображають героїчне і трагічне, хід бойових дій, їх наслідки для цивільного населення тощо. До прикладу, у параграфі «Вчимося досліджувати минуле» запропоновано дослідницьку роботу «Наслідки Першої світової війни (1914–1918 рр.) у світлинах», завдання якої – на основі аналізу світлин визначити особливості та наслідки Першої світової війни для різних верств населення.

Працюємо разом!

Проаналізуйте наведені далі світлина згідно з відповідними алгоритмами. Визначте, які особливості війни як явища на них відображено. Як воєнні дії вплинули на життя мирного населення? Про які наслідки Першої світової війни свідчать ці фото? Свої відповіді аргументуйте.

Мініпроєкт «Історія родини у фотографіях»
<https://bit.ly/3qsmko2>

Руїни містечка в Бельгії. 1914 р.

Біженці Першої світової війни

Англійські бійці виносять пораненого з поля бою. Серпень 1917 р.

Французький офіцер стоїть біля свіжих могил загиблих у Шампані, на сході Франції. 19 грудня 1916 р.

Військовополонені царської армії на станції Тільзіт (Австро-Угорщина). 1914 р.

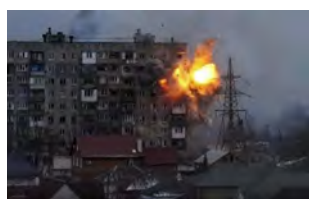

Ветерани Першої світової війни за грою в карти. 1919 р.

Фоторепортажі, зроблені під час широкомасштабної військової агресії РФ проти України, демонструють злочини путінського режиму проти українського народу: руйнування міст і сіл, убивства та насильства, вчинені російськими окупантами, налякані очі дітей, сльози і біль матерів. У підручнику вміщено низку фотографій, які відображають хід російсько-української війни з 2014 року.

Оскільки російсько-українська війна триває, дізнатися більше про її перебіг учні можуть на сайті інтернет-підтримки підручника. Це дає змогу оперативно відобразити хід російсько-української війни, показати учням, якою ціною український народ виборює суверенітет та свободу, відобразити через фотодокументи гуманітарну катастрофу, яку принесла війна в Україну. На сайті розміщено фотографії наслідків цієї війни та покликання на віртуальний музей пам'яті війни.

Фотогалерея наслідків широкомасштабної військової агресії РФ проти України (сайт інтернет-підтримки підручника)

Житомир. Ліцей № 25 після обстрілу російськими військами 04.03.2022

9 березня 2022 рік. Евакуація мирних жителів з Ірпеня

Обстріл російським танком багатоквартирного будинку в Маріуполі. 11 березня 2022 року

Діти рятуються у підвалі дитячої лікарні «Охмадит» від обстрілів російськими військами

Використання в підручнику QR-кодів та покликань на сайт інтернет-підтримки допомагає збільшити та урізноманітнити підбір учителем фотоджерел, а учням – краще розглянути їх на моніторі / дошці та порівняти.

7. Фотографії як засіб підвищення медіаграмотності учнів та інструмент пропаганди й інформаційного протистояння. Важливо звертати увагу учнів на те, що фотографії використовують також для: пропаганди, поширення коротких та інформативних повідомлень (часто фальсифікованих),

Перебіг російсько-української війни
<https://bit.ly/3RDe54p>

створення особливого виду інтернет-гумору – сатиричних «мемів» та «фотожаб» для висміювання опонента, викривлення його позиції та культури.

Коротко підсумуємо. Робота учнів з фотографіями як джерелом на уроках історії додає багатоаспектності освітньому процесу, зацікавлює учнів та здійснює візуальну стимуляцію навчання, адже фотографії є унікальним і надійним засобом збереження історичної пам'яті для наступних поколінь; інформативним джерелом про історичні події та явища, історичних діячів, традиції, звичаї та повсякденне життя людей в минулому; відображенням конкретного образу епохи в деталях; неоціненним джерелом у вивченні та дослідженні учнями історії рідного краю, його пам'ятних місць, пам'ятників. Використання фотографій як історичного джерела в освітньому процесі: активізує когнітивну, дослідницьку та творчу діяльність учнів; розвиває їхній пізнавальний інтерес, стійку увагу, критичне й творче мислення, зорову пам'ять, аналітичні навички; сприяє підвищенню медіаграмотності учнів; розвиває уявлення учнів про історичне минуле, допомагає створити зв'язок між ними і минулим, встановити причинно-наслідкові зв'язки між подіями, явищами і процесами, діяльністю людей та її результатами в часі, розширити розуміння історичних подій.

Корисні джерела:

1. Мартинова, І. С. (2016). Використання фотографії при вивченні історії в школі. У Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін. Випуск 8 (с. 215–218). ХНПУ.
2. Мороз, П. ., & Мороз, І. . (2023). Інформаційний та методичний потенціал фотографії як історичного джерела (на прикладі підручника «Досліджуємо історію і суспільство»). Проблеми сучасного підручника, (29), 137–153. <https://lib.iitta.gov.ua/734203/>
3. Мороз, П. В., Мороз, І. В., & Моцак, С. І. (2022). Досліджуємо історію і суспільство. Інтегрований курс. Педагогічна думка. <https://lib.iitta.gov.ua/731777/>
4. Мороз, П., Мороз, І., & Власов, В. (2021). Історія України в джерелах. ТОВ «КОНВІ ПРІНТ». <https://lib.iitta.gov.ua/729083/>

5. 4. РОЗВИТОК ПАТРІОТИЗМУ УЧНІВ НА ПРИКЛАДАХ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Серова Галина Володимирівна

кандидат педагогічних наук

Предмети/курси суспільствознавчої освітньої галузі (Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, 2011 р.), громадянської та історичної освітньої галузі (ДСБСО, 2020 р.) мають значний потенціал для формування в учнів національних суспільно-державницьких цінностей як ідейного підґрунтя української громадянської ідентичності, патріотичного виховання та протистояння пропаганді.

Суттєве оновлення змісту предметів і курсів означеної галузі дає змогу по-новому представити національну історію, послідовно позбавляючись радянських стереотипів, посилити локальний історичний контекст. Це передбачає залучення учнів до вивчення краєзнавства і місцевих історичних/ краєзнавчих розвідок.

Помічними для вчителя тут буде розроблений цикл інформаційно-методичних матеріалів для вчителів «Українські міста героїв» (автори: О. Пометун, Ю. Малієнко, Г. Серова). Ці матеріали присвячені великим і малим українським містам, які стали символом мужності для України, Європи і світу у протистоянні повномасштабній російській агресії.